

ELMONDANI AZ ELMONDHATATLANT

Előszó

Trauma és irodalom kapcsolatáról van szó ebben a könyvben, arról, hogy irodalmi szövegek hogyan hoznak létre traumatikus eseményekről történeteket: hogyan foglalják nyelvbe a törést. A trauma fogalmához hozzátartozik a hallgatás, pszichológiai értelemben éppúgy, mint a kulturális emlékezet vonatkozásában. A trauma elszenvedője ugyanúgy nem képes arról beszélni, amit átélt, mint ahogy a súlyos társadalmi traumákat hallgatás övezi. A traumaelmélet úgy véli, hogy a gyógyulás feltétele a történetek elmondása, az egyén és a társadalom esetében egyaránt. Ez azonban nehézségekbe ütközik. Egyrészt azért, mert a traumatikus emlékezetet¹ éppen az jellemzi, hogy különbözik az emlékezet normál működés-módjától: nem történeteszerű, hanem fragmentált, nem kontrollálható, hanem váratlan emléketörések jellemzik, sokszor a testi emlékezet kiváltotta testi tünetekkel és felfokozott érzelmi állapotokkal együtt, másokkal nem megosztható, magányos,² s a múlt és a jelen közötti folytonosságot kimerevített pillanatként megtöri. Másrészt pedig azért, mert a trauma történetét meghallgatni fájdalmas dolog, maga is kisebb trauma: a hallgatónak készen kell állnia arra, hogy a trauma terhét a meghallgatás időtartamára a beszélőtől átvegye. Így tudja a hallgató – a tanú – a beszélőt ahhoz segíteni, hogy az koherens narratívát hozzon létre abból, amit átélt. Ebben a trauma – immár elmondható és elbeszélt törésként – be tud épülni, s így a múlt és a jelen közötti hiátus áthidalhatóvá válik, visszaállítható a folytonosság. A múlt újra értelmet nyer, a jelent meghatározó előzményként, a jelennek pedig újra lesz a jövőre irányuló aspektusa.

A trauma elszenvedőjének a gyógyulás időszakában újra meg kell ismerkednie saját magával,³ elfogadnia magát annak, akivel a traumatikus esemény megtörtént. Ez persze nap mint nap is megy az emberrel, ahogy az élet eseményei arra készítetik, hogy mindig egy kicsit másként lássa és fogadja el magát. A trauma azon-

ban az átlagosat meghaladó horderejénél fogva nem teszi lehetővé, hogy az egyén normális alkalmazkodási képessége segítségével élettörténetébe beillessze – pontosabban az egyén számára az az esemény lesz traumatikus, amelynek kezeléséhez megszokott eszközei nem elegendőek. A traumatikus tapasztalat során az egyén léte – élete – veszélyben forog, s mivel az adott pillanatban nem áll módjában cselekedni, a helyzetet uralni, egyedi személyiségét – mivel a személyiség integritásának fogalma a nyugati kultúrában a cselekvőképességhez, a tettekért való felelősségvállaláshoz kötött – elveszti, tárgyá válik,⁴ különösen, ha a trauma erőszakos cselekmény következménye. A trauma következtében elvesz a biztonság illúziója,⁵ az élet kontrollálhatóságába vetett naiv bizalom, az a takaró, amely a latens, tudattalan módon egyébként is jelen levő halálszorongást⁶ a normál élet során fedi. A történetté formálás és a történet másokkal való megosztása – a tanúságtétel – segítségével bekövetkező gyógyulás magában hordozza azt a tapasztalatot, hogy az élet kiszámíthatatlansága ellenére, pontosabban, azzal együtt folytatható, s hogy a fenyegetettség és a halálfélelem ismeretében az élet öröme jobban értékelhető.⁷ A trauma tehát egy sérülést okozó életeseemény, amely elszenvedőjét kiszakítja egyrészt az időből, saját életének folytonos idejéből, másrészt pedig a nyelvből, a nyelvben-létből, hiszen fő jellemvonása, hogy nem elmondható. Gyógyulása pedig alapvetően nyelvi jellegű, hiszen az elmondás révén valósul meg.

Az irodalom összefüggésében mindezt úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a trauma akkor válik irodalmi értelemben elmondhatóvá, ha kialakul az ehhez szükséges irodalmi nyelv. Ez a nyelv nem elfedi a traumát, nem hallgat róla, hanem színre viszi a törést, azt, hogy a trauma előtti nyelv alkalmatlan a trauma elmondására, s ugyanakkor azt is megmutatja, hogy a szakadásnak az új nyelvben látszania kell, mert múlt és jelen csak így kerülhet benne újra kapcsolatba. Ez a nyelv már nem lehet naiv, gyanútlan: sokkal inkább a kételyt, a bizalmatlanságot magában foglaló, a megszakítottság és a szorongás emlékét őrző, az uralhatatlanság tudását elfogadó, a másikat így is megszólító mégis-beszéd.

A huszadik századot nevezik a trauma évszázadának is, a trauma irodalmi műfajának pedig a tanúvallomást, a tanúságtételt tartják.⁸ Nyilvánvaló, hogy a huszadik század nagy kollektív trau-

mái, a világháborúk, a holokauszt, a diktatúrák magukkal vonták a trauma irodalmi megjelenésének gyakoribbá válását. De ez a fentiek értelmében nemcsak a témák szintjén, hanem az irodalom nyelvének változásában is tetten érhető, s ezt előkészítette már a huszadik század első felének az a töréstartapalata is, amelynek része a klasszikus, egyértelmű, szabályok alapján működő világ felbomlásának érzékelése, a hagyományos értékek és szerepek elbizonytalanodása és a nyelv uralhatatlanságának képzete. És ide tartozónak gondolom azt a fluktuációt is, amelyet a huszadik század folyamán a költészetben (a líraelméletben) láthatunk a személyesség–személytelenség oppozíciójának mentén,⁹ és hasonlóképpen az én–másik viszony változásának tekintetében.

A traumaszövegek sokszor az átlagosnál személyesebbek, nagyobb bennük az érzelmi terhelés, vagy, a másik oldalon, bizonyos szenvtelenség és távolságtartás jellemzi őket. A trauma specifikus műfajai közé tartoznak a tanúvallomás mellett az önéletrajzok, a memoárok, a naplók, az életírás. Ezekben a szövegekben nincsenek erős pozitív hősök, szereplők szenvedő, problémákkal küszködő emberek, sokszor gyerekek. Olyan témákat dolgoznak fel, olyan, gyakran fragmentált, csapongó módon, amelyek a nagy nemzeti kánonok szempontjából marginálisnak tűnnek, nyelvi megformáltságuk pedig a klasszikus irodalom normáinak nem felel meg. Más a helyzet, ha egyértelműen kanonizált szerzők használják ezeket a formákat, hiszen pozíciójuk lehetővé teszi a nem bevett forma kanonizációját is, valamint a hagyományos irodalmi normáknak jobban eleget tevő traumaregények vagy traumákról szóló versek esetében. De mind a két csoporthoz tartozó traumaszövegeknek lételeme a dialogikusság, hiszen, ahogy a trauma történeté formálása során szükség van a hallgatóra, úgy a traumaszövegeknek is fokozott szüksége van az olvasóra.

A könyvben többször idézem azt a gondolatot, hogy a trauma olvasással is átadható,¹⁰ a traumaszöveg olvasója az olvasott traumát átélheti. A traumaszövegekről szóló elemzések tehát érthető tanúskodásként is,¹¹ másodlagos traumaszövegekként, amelyek az olvasóknak közvetítik a traumát, s emellett a trauma értelmezhetőségének tapasztalatát is nyújtják. A kötet másik fontos témája ezért annak az olvasásmódnak a keresése – ezt nevezem *személyes olvasásnak* – amely képes arra, hogy a traumairo-

dalmat az irodalomtudomány keretein belül értelmezze. Ehhez a kereséshez a társtudományok – a kulturális antropológia, a pszichológia, a feminista elméletek, a személyes irodalomkritika, az újhistorizmus – nyújtottak segítséget. Ez az olvasásmód személyesebb, s így személyesebb nyelvet is igényel, mint az irodalomtudomány ma bevett nyelve. De mivel a személyes – ahogy a nem személyes, az objektívnek tartott tudományos nyelv is – kulturális konstrukció, amely az írás és az olvasás során mint működési mechanizmus jön létre, ezt a személyességet nem elsősorban stiláris értelemben, a tanulmányok beszélőjére, az ő személyes megnyilvánulásaira vonatkoztatva gondolom el, hanem inkább az olvasás és az írás érzelmi értelemben is vett dialogikusságában, a másokra való nyitottságában és teherbírásiában tartom megfoghatóknak.

A kötet harmadik témája trauma és ideológia összefüggése, ismét csak a nyelvi aspektus fényében. Az ideológia ebben az értelemben a társadalmi traumákról való hallgatás, a kollektív felejtés intézményesített, hatalom diktálta megvalósulása. Míg az egyének ahhoz keresik a szavakat, hogy a traumatikus tapasztalatokat megfogalmazzák, az ideológia – a totális diktatúra ideológiája – még azt is elhallgatni igyekszik, hogy az adott események traumatizáló hatásúak lehetnek, sőt, magát a hallgatás tényét is elfedi – saját magával helyettesíti. Ez elsősorban azért történhet meg, mert a kollektív trauma (az egyéni traumához hasonlóan) lerombolja a közösségnek azt a képességét, hogy a történeteket egy a tagjai számára értelmes narratívába integrálja, s így a történelem részévé tegye.¹² Ebbe a hiátusba hatol be az ideológia, hamis interpretációval vagy a hallgatással helyettesítve a trauma feldolgozását és történeté formálását. Ennek a másodlagos traumatizációnak¹³ mindenekelett elbizonytalanító hatása van, amelynek feloldása helyett – fokozatosan – az ideológia kezd, a gondolkodást és a nyelvet eluralkoztatva, hamis biztonságérzetet nyújtani. Az ideológia tehát ebben az összefüggésben szintén nyelvi tapasztalat. A totális diktatúra olyan nyelvi paradigmát hoz létre, amely az álcázás, az agy mosás, a morális értelemben vett és trópusként, nyelvi összetevőként is működő hazugság, az ellenállás fokozatos felszámolása, a hozzászoktatás, valamint az erőszak intézményesítésének eszközeivel eléri, hogy nyelve az egyént beszippantsa, s hogy ideo-

lógiáját az őt ezáltal tápláló egyén sajátjaként ismerje fel. Az ideológia nyelve sajátként tünteti fel az idegent, és így megfosztja az egyént identitása létrehozásának, a közösséget pedig a tagjai számára érvényes narratívák kiépítésének lehetőségétől. Az ennek a nyelvi hatóerőnek való ellenállást nevezi Kertész Imre a *Sorstalanságban* „makacsság”-nak,¹⁴ Köves Gyurka ezt a makacsságot látva tanulja meg, hogy szükség van előfeltevéseinek folyamatos megkérdőjelezésére, s hogy ennek segítségével találhatja meg azt a nyelvet, amely személyes, de amelyről tudja, hogy nem hagyatkozhat rá feltétel nélkül.

A traumairodalom személyessége és a személyes olvasás bizonyos értelemben ennek a makacsságnak a kifejeződése, azé a mégis-reményé, hogy az írás megszólítja a másikat. Az, hogy egy történetet valaki meg tud hallgatni vagy el tud olvasni, annak a bizonyítéka, hogy a történet már nem elmondhatatlan. A másik, a hallgató, az olvasó visszaigazolása nélkül a trauma nem minősülhet elmondhatónak. A traumairodalom olvasása és az erről való írás ezért a kollektív emlékezet gyógyulásának alkalma és módja is, voltaképpen a nagy társadalmi traumák utáni generációk egyetlen eszköze arra, hogy saját történetüket megalkossák. Mert ahogy az egyén traumája a nyelv és a másik révén, úgy a kollektív trauma, a nyelv traumája a beszélők révén oldódhat fel.

JEGYZETEK

1 Vö.: Bessel A. van der KOLK–Onno van der HART: *The Intrusive Past: The Flexibility of Memory and the Engraving of Trauma*. In: *Trauma. Explorations in Memory*. Szerk. Cathy CARUTH. Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press, 1995. 158–182.

2 Vö.: Mieke BAL: *Introduction*. In: *Acts of Memory. Cultural Recall in the Present*. Szerk.

Mieke BAL–Jonathan CREWE–Leo SPITZER, Hannover–London: Dartmouth College–University Press of New England, 1999. vii–xvii. Itt: x.

3 Vö.: Susan J. BRISON: *Trauma Narratives and the Remaking of the Self*. In: *Acts of Memory*. 39–54.

4 Vö.: Ernst van ALPHEN: *Symptoms of Discursivity. Experience, Memory, and Trauma*. In: *Acts of Memory*. 24–38. Itt: 30.

- 5 VAS József Pál: *A trauma feldolgozása hipnoanalízissel*. *Lege Artis Medicinae*, 2004/12. 898–903. <http://www.lam.hu/folyoiratok/lam/0412/15.htm>
- 6 A halálszorogás Irvin Yalom fogalma. Az *Egzisztenciális pszichoterápia* című kötet (Bp.: Anima, 2003.) alapján idézi: VAS József Pál: i. m. Lásd még: Irvin D. YALOM: *The Yalom Reader*. Szerk. Ben YALOM, New York: Basic Books, 1998. 183–265.
- 7 Vö.: Judith HERMAN: *Trauma és gyógyulás. Az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig*. Ford. KUSZIG Gábor–KULCSÁR Zsuzsanna, Bp.: Háttér–Kávé–NANE Egyesület, 2003. 254.
- 8 Shoshana FELMAN–Dori LAUB: *Testimony. Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. London: Routledge, 1992. 5.
- 9 Lásd BENEY Zsuzsa: *József Attila személyessége*. In: *Újraolvasó. Tanulmányok József Attiláról*. Szerk. KABDEBŐ Lóránt–KULCSÁR SZABÓ Ernő–KULCSÁR-SZABÓ Zoltán–MENYHÉRT Anna. Bp.: Anonymus, 2001. 11–14.
- 10 Shoshana FELMAN–Dori LAUB: i. m. 1–56.
- 11 Mieke BAL: i. m. x.
- 12 Vö.: Jörn RÜSEN: *Trauma és gyász a történelmi gondolkodásban. Itt elnémul a történelem értelméről szóló beszéd*. Ford. KARÁDI Éva, *Lettre*, 54. szám, 2004/ősz, <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre54/rusen.htm>
- 13 Vö.: Gabriele ROSENTHAL: *Német háborús emlékek. Az elbeszélhetőség és az emlékezés életrajzi és társadalmi funkciói*. Ford. SZAKÁCS Katalin, *Thalassa*, 1994/1–2. 188–202. Itt: 193.
- 14 KERTÉSZ Imre: *Sorstalanság*. Bp.: Magvető, 2002. 285.